

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE ÖZBEKÇEDE DEVRİK TÜMCE

Dr. Zilale HUDAYBERGENOVA*

Dilbilgisinin en geniş bölümlerinden biri olan tümcebilgisinin araştırma merkezinde tümce, tümcenin öğeleri, yapısı ve çeşitleri gibi konular yer almaktadır. Yapısına göre özel bir konuma sahip olan tümce, onun terkibine, çeşitlerine ait birçok inceleme ve makaleler Türk ve Özbek dilbilgisinde sık rastlanmasına rağmen, bu iki dilin kıyasî sözdizimi konusuna adeta değinilmemiştir. Bununla birlikte Türk lehçeleri sözdizimi genel kapsamda karşılaştırılarak araştırıldığı halde çağdaş Türk ve Özbek dilinin sentaks yönünden henüz kıyaslanarak incelenmediği göze çarpmaktadır. Bu yüzden söz konusu iki dil yapısını teşkil eden temeller –tümcenin esas ve tamamlayıcı öğeleri, bu öğelerin ifade malzemeleri, tümce öğelerinin sırası- gibi sorunlar önem taşıyabilir. Türk dili ailesinin birer lehçesi olan Özbekçe ve Türkiye Türkçesi bir çok yönden benzerliklere sahiptir. Bilhassa tümce öğelerinin sırasında da yakınlıklar mevcuttur. Ama bu iki dilde öğelerin cümle içinde sıralanması sorununa türlü açıdan yaklaşılmıştır.

Önce Özbek ve Türk dillerindeki tümcelerin tasniflerine bir göz atalım: Özbekçe'de ilk önce tümceler yapı bakımından basit ve bileşik tümcelere ayrılırlar.¹ Türkçe'de de aynı geleneğe riayet edilmekte olduğu görülür.² Özbekçe'de basit tümceler anlam bakımından dört çeşitlidir: haber, soru, buyruk, ünlem tümceleri.³ Duyarlılık anlatımına göre tümceler ikiye ayrılırlar⁴: ünlem olan tümce ve ünlem olmayan tümce. Tümceler, ilişkisindeki modallığı gösterme bakımından olumlu ve olumsuz tümce olarak ayrılmaktadırlar.⁵ Basit tümce tamamlayıcı öğelerinin var olması bakımından iki çeşittir: dağınık ve toplu tümce.⁶ Basit tümceler terkibine göre iki ve bir esaslı tümcelere ayrılırlar. Bu esaslı tümceler de anlamlarına ve şekillerine göre birkaç türe ayrılırlar.⁷ Bunun yanında Özbekçe'de tümceleri yapısına göre basit, birleşik, karmaşık ve periyotlara da ayırma durumlarına

* Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü Öğrt. Üyesi.

¹ A. Gulamav, M. Asqarava, Hazirgi Özbek Adabiy Tili, Taşkent, 1986, s.48.

² Muharrem Ergin, Türk Dilbilgisi, İstanbul 1993, s.382; Tahsin Banguoğlu, Türkçe'nin Grameri, Ankara 1990, s.523.

³ Özbek Tili Grammatikası, 2 C., Taşkent 1976, C.II, s.99; Hazirgi Özbek Adabiy Tili, 2 C., Taşkent 1966, s.38-52.

⁴ A. Gulamav, M. Asqarava, A.g.e., s.64.

⁵ A. Gulamav, M. Asqarava, A.g.e., s.49.

⁶ A. Gulamav, M. Asqarava, A.g.e., s.74.

⁷ Özbek Tili Grammetikası, C.2, s.98-99; Hazirgi Özbek Adabiy Tili, s.194.

rastlanmaktadır.⁸ Karmaşık tümce, terkinde açıklayıcı tümce öğeleri iştirak eden tümcelerdir. Periyot anlam bakımından birbirine yakın olan bir paragraftır. Demek ki, Özbekçe'de tümcelerin sınıflandırılmasında doğrultular esasen birbirine çok benzer, ancak bazı yönleri farklıdır.

Türkçe'de tümcelerin sınıflandırma problemine yanaşıldığı zaman bu sorunu çözümlenmede genellikle oy birliği izlense bile türlü kaynaklarda fikir ayrılıklarına rastlanmaktadır. Örneğin: Muharrem Ergin tümce, tümce öğeleri, tümce çeşitlerini tanımlarken basit tümcenin yüklem soyuna göre iki çeşidini – isim tümce, fiil tümce- ayırt etmiştir.⁹ Tahsin Banguoğlu da basit tümcelerin iki esas çeşidi olarak aynı tümce çeşitlerini gösterir. Unsurların tümce içinde sıra değiştirmesi tümcenin özelliklerinden biri olarak kaydedilmekle birlikte bu durumun ayrı tümce çeşidi, devrik tümceyi oluşturması hakkındaki hulasalarını ileri sürüyor ve tümce öğelerinin sıra değişmesi çok kullanılsa bile devrik tümce konusu hala bahis konusu olduğunu tespit etmiştir.¹⁰ Recep Toparlı'ya göre, tümceler yapılarına, yüklemelerin soyuna, öğelerin dizilişine, anlamlarına göre çeşitlere ayrılır.¹¹ Hikmet Dizdaroğlu'nun kitabında tümceler yüklem cinsi, tümcelerin yapısı, bağlanışları, anlamları bakımından sınıflandırılmıştır. Bilhassa tümce kuruluşuna göre beş çeşittir: düz, devrik, ayraç, kesik tümceler.¹² Yani bu dilci de, Türkçe'de devrik tümcenin mevcut olduğunu kanıtlamıştır. M. Hengirmen, tümceleri anlam bakımından beş guruba ayırır. Yapı bakımından önce yüklem soyuna göre ve şekilleri bakımından iki gurupta toplar. Şekilleri bakımından tümcenin beş çeşidini tespit etmektedir: basit, soru, sıralı, devrik tümceler.¹³ Rus dili bilim adamlarının Türkçe'ye ait araştırmalarında da farklı fikirler kaydedilmiştir. Mesela: A. Samoyloviç ve A. N. Kononov, Türkçe'nin tümcebilgisi ile ilgili önemli görüşler ileri sürmüştür. Onların eserlerinde, basit tümcenin ancak bazı şekilleri dile getirilmiştir.¹⁴ A. N. Baskakov'un Türkçe'nin sözdizimiyle ilgili incelemesinde basit ve bileşik tümceler incelenmiştir.¹⁵ O, bu yolda birçok başarılarla ulaşmıştır. Ama tümcenin bazı özellikleri, çeşitleri, sözeilişi tümcenin anlam bakımından türlerini ayırmamıştır.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi Türkçe'de tümceleri tasnif etme konusu Özbekçe'den farklıdır. Bu gibi farklılıklar sırasında öğelerin tümce içindeki sıralanması sorunu da bulunmaktadır. Önce belirttiğimiz gibi Türk dilcileri tümce öğelerinin sırasına göre kurallı (düz) ve devrik tümceyi göstermişlerdir. Rus

⁸ Özbek Tili Grammatikası, C.2, s.184-201.

⁹ Muharrem Ergin, Türk Dilbilgisi, s.379.

¹⁰ Tahsin Banguoğlu, Türkçe'nin Grameri, s.531-538.

¹¹ Recep Toparlı, Türk Dili, C.III, Erzurum 1989.

¹² Hikmet Dizdaroğlu, Tümcebilgisi, Ankara 1976, s.164; M. Hengirmen, Türkçe Dilbilgisi, Ankara 1995, s.346-355.

¹³ M. Hengirmen, Türkçe Dilbilgisi, s.346-355.

¹⁴ A. N. Kononov, Grammatika Turestkogo Yazıka, -M.L.- AN SSSR 1941; A. Samoyloviç, Kratkaya Uçebnaya Grammatika Savremennaga Asmaska-Tureetkaga Yazıka, Leningrad, 1925.

¹⁵ A. N. Baskakov, Predlojenije v Sovremennom Turestkogo Yazıka, -M, Nauka, 1984.

dilcileri değişik sıralı tümceleri inversiyaya uğramış tümce diye adlandırmışlardır. Özbekçe’de tümce öğelerinin doğru ve aykırı sırası kullanıldığı kaydedilmektedir. Demek ki, Türkçe’de devrik tümce denilen tümce mayası ve şekli bakımından aykırı sıralı tümceye –inversiyaya- uğramış tümceye uymaktadır. Türkçe’de yargı ögesi sonda olan tümceye düz tümce denilmektedir.¹⁶ Devrik tümce kuruluşça düz tümcenin karşıtıdır. Yüklemi sondan öne alınmış yargılı anlatıma devrik tümce denir. Devrik tümceler kıyaslanan dillerde anlatımı güçlendirmek, söyleyişe özellik kazandırmak için kullanılır. Özbekçe’de yukarıda belirttiğimiz gibi yüklemi öne alınmış tümceler son yıllarda çok kullanılmasına rağmen tümcenin bu çeşidi ayrıca gösterilmemiştir.

Demek ki, Türkçe ve Özbekçe’deki tümce öğelerinin sıralanmasında umumi ve farklı nitelikler kıyaslanarak araştırılmak zorundadır. Bu farklı özelliklerden biri de tümce öğelerinin çeşitli olmasıdır. Tahsin Banguoğlu, tam yapılıklı basit fiil tümcesinde beş öge bulunduğunu kaydeder ve doğrudan sırası böyle olduğunu öne sürer: kimse (özne) –zarflama (belirteç tümlecisi) –isimleme (dolaylı tümlec) –nesne –yüklem.¹⁷ Özbekçe ve Türkçe’de tümcenin temel öğeleri özne ve yüklem sayılır. Kurallı tümcelerde genellikle özne başta, yüklem sonda bulunur:

“Aradan seneler geçti” (R. N. G.);

“Mahbubahan kulip turardi” (Y. Süleyman) (Mahbublar gülüyordu)

Türkçe konuşma dilinde, devrik tümcelerde bu sıralama kolay değişebilir. Özbekçe’de tümce öğelerinin aynı sıralanması değişebilse bile öğelerin sıra değiştirmesi, önceden belirttiğimiz gibi tümcenin ayrı bir çeşidi olarak ayırt edilmemiştir.

Öznenin yaptığı işten doğrudan etkilenen ve geçişli eylemi tümleyen sözcüklere nesne denilmektedir.¹⁸ Nesne, yüklem etkisini üzerine alan varlık ya da niteliği gösterdiği için yüklem olan veya herhangi tümce ögesi görevinde kullanılan fiilden önce gelir:

“Sana Çalıkuşu’nu takdim edeyim” (R. N. G.)

“Dervişali anasiga qaradi” (Y. S.) (Derviş Ali annesine baktı)

Özbekçe’de nesne iki çeşittir: vasıtalı ve vasıtasız nesne.¹⁹ Vasıtasız nesne şekil ve anlam bakımından Türkçe’deki nesneye uymaktadır. Vasıtalı nesne hareket, durum, nitelik ile obje arasındaki türlü gramer ilişkilerini bildirmek için kullanılır. Nesnenin bir çeşidi ancak şekil bakımından Türkçe’deki dolaylı tümlece uyum göstermektedir. Çünkü Özbekçe’de vasıtalı nesne *kime, neye, kimde, kimden* gibi sorulara cevap olduğu halde, *nereye, nereden, nerede* gibi sorulara yanıt olacak

¹⁶ Hikmet Dizdaroğlu, A.g.e., s.248.

¹⁷ Tahsin Banguoğlu, A.g.e., s.532.

¹⁸ Hikmet Dizdaroğlu, A.g.e., s.77.

¹⁹ Özbek Tili Grammatikası, C.II, s.140; Hazirgi Özbek Adabiy Tili, s.110.

tümce öğeleri yer tümleci sayılır. Örneğin, aşağıdaki tümcedeki *İstanbul'dan* kelimesi Türkçe'nin dilbilgisi kurallarına göre dolaylı tümleş, Özbekçe'nin dilbilgisine göre yer tümlecidir:

“*Artık İstanbul'dan çıkmayı istemiyordun*” (R. N. G.)

“*Şirinbulaqdan savçılar kelişdi*” (Y. S.) (Şirinbulaktan görücutler geldi)

Aşağıdaki tümcede iştirak eden zamir Türkçe'de yine dolaylı tümleş addedilir, Özbekçe'de vasıtasız nesne sayılır:

“*Ali Rıza Bey birkaç defa ona nasihat verdi*” (R. N. G.)

“*U faqat meni öylaydi*” (Y. S.) (O ancak beni düşünür)

Eylemin anlamını tümleyen, ad durum ekleri ve ilgeç alan sözcüklere tümleş denir. Türkçe'de tümleşler üçe ayrılmaktadır: dolaylı tümleş, ilgeç tümleci ve belirteç tümleşleri.²⁰ Bu tümleşlerin tümü esasen yüklem olan veya herhangi tümce öğesi olan fiillerin anlamını tümlemeye yarar. Bu yüzden tümleşlerin fiilden önce gelmesiyle yapılan tümceye kurallı tümce adı verilmektedir:

“*Köşke bir alay misafir gelmişti*” (R. N. G.)

“*Bir jayga töyga taklif qilişti*” (A. Jamol) (Bir yere düğüne davet etmişler)

Tümleşlerin yüklemden sonra kullanılması çok defa ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple Türkçe'de aynı biçimdeki tümce, devrik tümce olarak kabul edilir:

“*Durunuz bakalım orada*” (R. N. G.)

“*Yoq, yoq, yoq sen nima qilasan qışlaqda?*” (Y. S.) (Hayır, hayır, hayır, sen ne yapacaksın köyde?)

Türkçe'de yüklem anlamını yönelme (yön), kalma (yer), çıkma (başlangıç) ilgileriyle tümleyen tümce öğelerine dolaylı tümleş denilmektedir.²¹ Tümceye katılan bu gibi kelimelere Özbekçe'nin gramerinde yer tümleci adı verilmektedir. Devrik tümcenin bu çeşidi dolaylı tümlecin yüklemden sonra yerleşmesiyle oluşur:

“*Bu işçilik yok artık dünyada*” (Y. P.)

“*Nimalarni izlab yuribsan bu yerlerde?*” (Y. S.) (Sen ne arıyorsun buralarda?)

Özbekçe ve Türkçe'de dolaylı tümleşlerin yönelme, kalma, çıkma tümleşleri gibi türleri vardır. Kıyaslanan dillerde devrik tümcenin bir türü tümcede iştirak eden dolaylı tümlecin yerinin değişmesiyle teşekkül edilmektedir:

“*Ben kendi kendime oturuyorum ağacımda*” (R. N. G.)

²⁰ M. Hengirmen, A.g.e., s.333.

²¹ Hikmet Dizdaroğlu, A.g.e., s.95.

“Nima kılaziz oşa hasiyetsiz jayda?” (Y. S.) (Ne yapacaksınız o uğursuz yerde?)

Türkçe’de ilgeçlerle kurulmuş tümleçlere ilgeç tümleci denir.²² Özbekçe’de ilgeç tümleci fark edilmemiştir. *İle, için, gibi, göre, kadar* gibi ilgeçlerle birleşerek kurulan sözcük şekilleri anlam bakımından tümcenin tamamlayıcı öğelerinin diğer çeşitlerinden sayılır. Mesela, *ile* ilgeciyle kurulan tümleç, yüklemden etkilenmiş olan varlıkları anlattığı zaman dolaylı tümleç sayılır:

“*Akrabalarım ile bir türlü geçinememdim*” (R. N. G.)

“*U atabek bilan Kümüşü, Anvar bilan Rana’ni sebar, ularga qılardı*” (Y. S.) (O Atabek ile Gümüş’ü, Enver ile Rana’yı sever, onlara imreniyordu)

Bu şekildeki tümleç, fiil bildiren bir hareket, kılışın nasıl yapıldığını anlattığı zaman durum tümleci oluşturulduğu öne sürülmektedir:

“*Babam kılıcını çıkararak yerinden fırladı, telaşla beni kolumdan yakaladı*” (R. N. G.)

“*Ziyahan labida tabassum, közida tabassum bilan, yazning sölim tangıda endi açıla başlagan atirguldıy jaziba bilen Dervişalıdan közini almasdı*” (Y. S.)

“Ziyahan dudağında tebessüm, gözünde parlayan tebessüm ile yazın güzel sabahında henüz açılmaya başlayan bir gül gibi cazibe ile Derviş Ali’ye bakıyordu.)

Bu tümcede *ile* ilgeciyle birlikte kullanılan sözcük yüklem nasıl yapıldığı anlamını taşımaktadır.

İçin ilgeci ise Özbekçe’de sebep tümlecini teşekkül etmektedir.²³ Çünkü tümlecini bu çeşidi yüklem bildiren eylemin uygulama vesilesini, sebebini ifade eder:

“*Ben yapacak başka bir şey bulamadığım için gülmekte devam ediyorum*” (R. N. G.)

“*Şair ben için yazmış*” (Y. S.)

Bu makalede Özbekçe ve Türkçe’deki devrik tümce, onun spesifik nitelikleri hakkında söz edildiğinden, tümce öğelerindeki farklılıklara değinmeyeceğiz. Ancak devrik tümcenin oluşturulmasında tümce öğelerinin yapıda nasıl yer alabileceği belirtilecektir.

Türkçe’de yüklem anlamını zaman, durum, nitelik, yer ilgisiyle sınırlayan, tamamlayan sözcüklere belirteç tümleci denir.²⁴ Özbekçe’de de belirteç tümleci

²² M. Hengirmen, A.g.e., s.339.

²³ Özbek Tili Grammatikası, C.II, s.150; Hazirgi Özbek Adabil Tili, s.147.

adeta aynı anlam ve şekillere sahiptir. Yalnız şunu kaydetmeliyiz ki, Özbekçe'de eylemin yapılış amacı, sebebini bildiren sözcük şekilleri de durum (belirteç) tümlecinin çeşitlerinden sayılır.²⁵ Demek ki, Türkçe'de yer, durum, nicelik, zaman anlamını taşıyan belirteç tümlecini türleri ayırt edilmiştir. Özbekçe'de ise yer, zaman, durum, nicelik, sebep, amaç olarak altı belirteç tümleci olduğu öne sürülmektedir. Türkçe ve Özbekçe'de belirteç tümleçlerinin tümce içindeki yerleşmesi birbirine benzediği örneklerden belli olmaktadır. Yani onların yüklemden önce yer aldığı söz konusu dillerde belirtilmiştir:

*“O meşhur ‘karga ile tilki’ masalındaki gibi ağacın altında sinsin
sinsi dolaşmaya başladı”* (R. N. G.)

“Bu hal yarım saat çaması devam etti” (Ş. Bötayev) (Bu durum yarım saate yaklaşık sürdü)

Türkçe ve Özbekçe'de belirteç tümleçlerinin önce gelmesiyle kurallı tümce meydana gelir. Yüklemden sonra yer alan belirteç tümleçleri ise devrik tümceyi kurmaktadır. Aşağıdaki tümcelere bir bakalım: Birinci tümcede zaman belirteç tümleci, sonrakinde durum belirteç tümleci olup, yüklemden sonra yerleşmiş ve devrik tümceyi oluşturmuştur:

“Çocuk mu kalır bu saatte?” (E. Sav)

“İlk gördüğümde yüreğim hop etti böyle” (E. S.)

“Bizni köralmaydiganlar suyunişadi-ku bunaqada”(Y. S.) (Bizi beğenmeyenler memnun olacaklar böylece)

Bu tümcede ise yer tümleci devrik tümceyi teşekkül etmiştir. Türkçe ve Özbekçe'deki basit tümcenin öğelerinin sırasını kıyaslayarak inceleme neticesi olarak saptadığımız noktalar aşağıdakileri içermektedir.

Türkçe ve Özbekçe'de tümcenin esas öğelerinin sınıflandırılmasındaki spesifik özellikleri birbirine benzediği halde tamamlayıcı öğeler, bu dillerde farklı tasnif edildiği göze çarpmaktadır. Ama tümcenin çeşitli öğelerini oluşturan sözcüklerin dizilişi adeta aynı olduğu inceleme sonucu olarak ortaya çıktı. Yani Türkçe ve Özbekçe'deki öğelerin tümce içindeki sıralanması benzer düzene sahiptir.

Geleneksel Türkçe'de tümceler öğelerinin sıralanması bakımından iki çeşitli olduğu (kurallı ve devrik cümle) belirtilmiştir. Fakat Özbekçe'de anlam ve şekline göre bu tümce çeşitlerine uyum gösteren tümceler Türkçe'deki gibi adlandırılmamış, tanımlanmamış olsa bile iyice incelenmiştir.

Cümle öğeleri sağlam düzene sahip olan tümceler Türkçe'de kurallı tümce diye adlandırılmıştır. Özbekçe'nin geleneksel gramerinde kurallı ve devrik tümcelerin ayırt edilmediyse bile toparlanan örnekler bu dilde de tümcenin aynı

²⁴ M. Hengirmen, A.g.e., s.341.

²⁵ Özbek Tili Grammatikası, C. II, s.150-153; Hazirgi Özbek Adabil Tili, s.147149.

çeşitleri meydana geldiğinden dolayı söz konusu tümce çeşitlerinin incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

Türkçe ve Özbekçe’de tümce öğelerinin sırası değışerek kullanılabilir. Diğeri tümce öğelerinin yüklemden sonra getirilmesiyle devrik tümce denilen tümce çeşidi teşekkül edilir. Yani devrik tümce anlam ve şekil bakımından sağlam olan kurallı tümcenin birer öğesinin yüklemden sonra kullanılmasıyla yapılır.

Türkçe’den farklı olarak Özbekçe’de devrik tümceler o kadar yaygın olmasa ve tümcenin bir çeşidi olarak fark edilmemişse bile son zamanlarda yayımlanmış yazınsal kaynaklarda devrik tümcenin daha sık kullanıldığına rastlanmaktadır.

Cümle öğelerinin herhangi sıra değışmesi devrik cümleyi teşekkül edemez. Anlam ve şekil bakımından sağlam olan devrik cümle birer cümle öğesinin yüklemden sonra kullanılmasıyla yapılır.